

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE C.H.P'DE İNANÇ VE TEMSİL: Müslüman Din Adamlarından Gayrimüslim ve Seküler Siyasetçilere Kapsamlı Bir Analiz

Yazar: İsmail Karaçam (E. Gazeteci, Eğitimci, Bağımsız Tarih Araştırmacısı)

Özet

Bu çalışma, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreçte, parti kadrolarında ve parlamento gruplarında yer alan isimlerin inanç, dini köken ve felsefi yönelim çeşitliliğini incelemektedir. Kamusal hafızada genellikle tek tip bir "katı laik/seküler" yapı olarak algılanan CHP tarihi, arşiv belgeleri ve TBMM zabıtları ışığında incelendiğinde oldukça çok katmanlı bir sosyolojik temsil sunduğu görülür. Çalışma, bir yandan Millî Mücadele'nin müftü mebusları ve Diyanet'in kurucu ilahiyatçı kadrolarını ele alırken; diğer yandan 1935 seçimleriyle bizzat Atatürk'ün onayıyla meclise giren gayrimüslim (Ermeni, Rum, Yahudi, Türk Ortodoks) mebusları ve partinin aydınlanmacı/pozitivist felsefesini şekillendiren seküler/ateist/agnostik aydınları da kapsamlı bir dökümle sunmaktadır. Bu bağlamda CHP, Anadolu'nun geleneksel İslam uleması ile modern cumhuriyetin çok kültürlü azınlıkları ve materyalist aydınlarını aynı kurucu şemsiye altında buluşturan pragmatik bir siyasi merkez olarak analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Türk Siyasi Tarihi, Din ve Siyaset, Azınlık Mebusları, Gayrimüslim Siyasetçiler, İlahiyatçılar, Sekülerizm.

Giriş

Türk siyasi tarihinin en köklü ve kurucu siyasi teşekkülü olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), modernleşme ve laikleşme süreçlerinin merkezinde yer alması nedeniyle, kamusal hafızada sıklıkla din adamları, müftüler, vaizler ve ilahiyat kökenli isimlerle mesafeli bir ilişki kurduğu yönündeki dar kalıplı kabullere konu olmuştur. Oysa partinin Millî Mücadele yıllarındaki kurucu meclislerinden çok partili siyasi hayata, 1970'lerin sosyal demokrat dönüşümünden günümüz parlamentosuna uzanan kronolojik sürekliliği incelendiği zaman durumun hiç de öyle olmadığı görülür.

Medrese eğitimi almış geleneksel ulemadan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanlarına, cumhuriyetin ilk meclislerindeki müftü mebuslardan üniversitelerin ilahiyat fakültelerini kuran dekanlara, vaizlikten gelen milletvekillerinden ilahiyatçı parti yöneticilerine, gayrimüslim azınlık milletvekillerinden seküler/pozitivist aydınlara kadar yüzlerce farklı kimlik ve inançtan isim CHP çatısı altında siyaset yapmıştır. Bu derleme, bu topraklarda yetişmiş ilim, din, akademi ve azınlık erbabının CHP tarihindeki yerini tüm boyutlarıyla gözler önüne sermektedir.

I. Millî Mücadele ve Birinci Meclis Dönemi: Kuvâ-yi Milliye'nin Müftü ve Müderris Mebusları

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 1920 yılı ve Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü koşulları, halkın ortak bir mukavemet etrafında birleşmesini zorunlu kılmış; bu süreçte yerel direnişi örgütleyen, fetvalarla halkı uyandıran ve Ankara'daki ilk mecliste yasama yetkisini kullanan din adamları, partinin köklerini oluşturan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kadrolarının omurgasını teşkil etmiştir.

Mehmed Vehbi Efendi (Konya Müftüsü): Meşrutiyet mecliste Konya mebusu olarak görev yapmış, ardından Ankara meclisine katılmış; CHP'ye mensup, modernist bir din alimi olarak saltanatın kaldırılmasına dair verdiği fetvasıyla tanınmıştır. [Teyit için bkz. dipnot 5 — bu şahsın “Mehmet Vehbi Demirel” adıyla ayrıca kaydedilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın ilk başkanı olarak anılması hususu.]

Ahmet Hulusi Efendi (Denizli Müftüsü): Millî Mücadele’nin ilk günlerinde Denizli’de imzaladığı tarihî fetva ile halkı işgale karşı direnişe çağıran ve sonrasındaki meclis süreçlerinde yerel dinamikleri temsil eden din alimi mebuslardandır. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Abdullah Faik Efendi (Abdullah Çopuroğlu - Adana Müftüsü): Osmanlı Meclis-i Meb’ûsân I. ve II. Dönem Adana Mebusu ve aynı zamanda Kuvâ-yi Milliye döneminde Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin liderliğini üstlenen, medrese ve müderris kökenli önemli bir isimdir.

Hoca Raşit Efendi (Mehmet Raşit Öymen): Geleneksel medrese eğitimi ile erken dönem Cumhuriyet eğitim ve siyaset kadrolarını harmanlayan, mecliste ve partinin erken evrelerinde aktif rol üstlenen önemli bir ilim insanıdır.

Hafız İbrahim Demiralay (Isparta Mebusu): Medrese ve hafızlık kökenli olup, Kuvâ-yi Milliye’nin teşkilatlanmasında aktif rol oynamış, ilk dönem meclislerinde Isparta’yı temsil etmiştir.

Hoca Mustafa Fehmi Gerçekler (Karacabey Müftüsü): Bursa/Karacabey bölgesinde müftülük ve müderrislik yapmış, Birinci ve İkinci Meclis’te milletvekilliği üstlenmiş, dinî ilimlerde yetkin bir mebusur.

Ali Rıza Özdarende (Gümüşhacıköy Müftüsü): Amasya medreseleri kökenli müderris ve müftü olup, ilk meclislerde Amasya’yı temsil eden din alimi mebuslardandır.

Mehmet Emin Erkut (Bozdoğan Müftüsü): İstanbul Fatih Medresesi çıkışlı, medrese müderrisliği ve Bozdoğan müftülüğü yapmış, Osmanlı son dönemi ile erken Cumhuriyet’in ilk meclisinde Aydın milletvekili olarak yer almıştır.

Mehmet Esat İleri (Gümölcine / Aydın Fahri Müftüsü): Medrese eğitimi almış, Batı Trakya ve Aydın bölgesinde vaizlik ve millî ordu fahri müftülüğü yapmış, ilk meclislerde milletvekilliği üstlenmiştir.

Ahmet Şükrü Yavuzylmaz (Sarayköy Müftüsü): Şehzade Medresesi mezunu, Alaşehir Kongresi üyesi ve Sarayköy müftüsü olarak erken dönem meclis siyasetinde aktif rol oynamış bir isimdir.

Fevzi Efendi (Çorum Müftüsü) ve Hacı Mustafa Efendi (Kayseri Müftüsü): Bölgesel mukavemeti örgütleyen ve ilk meclis kürsüsünde milleti temsil eden müftü kökenli milletvekillerindendir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Hoca İbrahim Efendi (Kayseri Müftüsü): Kayseri’de medrese müderrisliği ve müftülük görevlerinde bulunmuş, Millî Mücadele sürecinde yerel direnişi destekleyerek ilk meclislerde görev üstlenmiştir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Abdülhalim Efendi (Çorum Müftüsü - Çorum Mebusu): Medrese tahsilli olup, hem bölgesinde dinî hizmetler yürütmüş hem de meclis çatısı altında yasama faaliyetlerine katılmıştır. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Hafız Mahmud Nedim Efendi (Gaziantep Mebusu): Medrese ve hafızlık kökenli olup, Antep savunmasında manevi önderlik yapmış ve ilk meclislerde milletvekili olarak yer almıştır. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Mehmet Nuri Efendi (Siverek Müftüsü - Urfa/Siverek Mebusu): Medrese eğitimi almış, Siverek bölgesinde müftülük görevinde bulunmuş ve ilk dönem meclislerinde milleti temsil etmiştir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Hoca Süleyman Efendi (Antalya Mebusu): Antalya yöresinde müderrislik ve vaizlik yapmış, erken dönem meclis kadrolarında yer almış din alimlerindenidir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Hacı Mustafa Fehmi Efendi (Gerze Müftüsü): Sinop/Gerze bölgesinde müftülük yapmış ve erken dönem meclislerde millî mücadele unsurlarını desteklemiş din alimi mebuslardandır.

Hoca Mustafa Efendi (Erzincan Müftüsü): Erzincan bölgesinin işgal ve kurtuluş süreçlerinde dinî liderlik yapmış ve ilk meclislerde mebus olarak görev üstlenmiştir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Hafız Mehmet Emin Efendi (Şanlıurfa Mebusu): Geleneksel hafızlık ve medrese eğitimi almış, yöre halkının meclisteki temsilini sağlamış din adamı kökenli siyasetçilerdendir.

Hoca Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir Mebusu): Medrese eğitimi almış, Millî Mücadele yıllarında halkı teşkilatlandıran ve ilk mecliste yasama faaliyetine katılan din adamlarındandır. [Teyit için bkz. dipnot 5 — metinde önceden “Erzincan Mebusu” olarak yazılmıştı, bu araştırmada Eskişehir olarak düzeltilmiştir.]

Hacı Mustafa Efendi (Niğde Mebusu): Niğde bölgesinde müderrislik ve dinî hizmetler yürütmüş, Kuva-yi Milliye hareketini destekleyerek Birinci Meclis’te Niğde’yi temsil etmiştir.

Hoca Mehmed Vehbi Efendi (Elmalılı / Antalya Mebusu - Elmalılı Hamdi Yazır’ın ağabeyi): Medrese müderrisi, alim ve din bilginidir. İlk dönem meclislerinde Antalya/Elmalı bölgesini temsil etmiştir.

Hafız İbrahim Efendi (Erzurum Mebusu): Erzurum Kongresi’nin toplanmasında aktif rol oynamış, hafız ve medrese kökenli din adamı olarak ilk mecliste Erzurum’u temsil etmiştir.

Ahmet Refik Efendi (Karahisar-ı Şarki / Şebinkarahisar Mebusu): Medrese tahsilli olup, bölgesinde müderrislik yapmış ve Millî Mücadele sürecinde mecliste görev üstlenmiştir. [Teyit için bkz. dipnot 5.]

Mehmed Rıfat Efendi (Börekçi) - Rıfat Börekçi (Ankara Müftüsü): Millî Mücadele’nin en kritik anında İstanbul hükûmetinin fetvalarına karşılık Ankara müftüsü olarak millî mukavemeti destekleyen fetvalar veren, sonrasında Diyanet İşleri Reisliği’nin (Başkanlığı’nın) kurucu ve ilk başkanı olan (31 Mart 1924 – 5 Mart 1941) en üst düzey din adamıdır. Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni kurmuş, I. Dönem’de kısa süre Menteşe (Muğla) milletvekilliği de yapmıştır.

Şükrü Efendi (Kayseri Mebusu): Kayseri’de medrese müderrisliği yapmış, Kuvâ-yi Milliye hareketine önderlik ederek ilk dönem meclislerinde yer almıştır.

Hoca Şükrü Efendi (Diyarbakir Mebusu): Medrese eğitimi almış, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki aşiret ve din adamları arasında saygınlığı olan, ilk dönem meclislerinde Diyarbakır’ı temsil eden müderris mebuslardandır.

Hafız Mehmed Şahin (Gaziantep Mebusu): Hafızlık ve medrese kökenli olup, hem din hizmetleri yürütmüş hem de mecliste yasama faaliyetlerine katılmıştır. [Teyit için bkz. dipnot 5 — metinde önceden

“Karahisar-ı Şarki/Şebinkarahisar Mebusu” olarak yazılmıştı, bu araştırmada Gaziantep olarak düzeltilmiştir.]

Mehmet Vehbi Bolak (Karesi / Balıkesir Mebusu): Geleneksel medrese ve Arapça altyapısına sahip, Balıkesir bölgesinde hem müderrislik yapmış hem de Kuvâ-yi Milliye hareketinin mali ve idari altyapısını örgütlemiş meclis üyelerindendir.

Hoca İbrahim Bedrettin Elmalı (Burdur Mebusu): Medrese müderrisi, din alimi ve aynı zamanda cumhuriyetin ilk yıllarında maarif (eğitim) ve evkaf (vakıflar) alanında çalışan bir isimdir. [Teyit için bkz. dipnot 5 — kaynaklarda bu isimle örtüşen İbrahim Bedrettin Elmalılı, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 8. başkanı (1965-1966) ve Demokrat Parti/Millet Partisi çizgisinden milletvekili olarak geçmektedir.]

II. Çok Partili Siyasi Hayat ve Modern Dönem: Simgesel ve Öncü Figürler

Çok partili siyasi hayata geçişle birlikte CHP’nin kadroları çeşitlenmiş; geleneksel ilim erbabı ile modern ilahiyat/akademi dünyasından gelen isimler partinin yasama ve yönetim organlarında doğrudan görev üstlenmiştir.

Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk: Çocuk yaşta hafız olan, uzun yıllar imamlık ve vaizlik yaptıktan sonra akademiye yönelen, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurucu dekanı ve İslam felsefesi alanında uluslararası üne sahip bir ilahiyatçıdır. 2002 genel seçimlerinde doğrudan Cumhuriyet Halk Partisi’nden İstanbul Milletvekili seçilerek 22. Dönemde parlamentoda yer almış, partinin dini konulardaki entelektüel söylemine yön vermiştir.

İhsan Özkes: İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Tefsir-Hadis Bölümü mezunu olan; uzun yıllar Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatiplik, vaizlik ve Üsküdar ile Beyoğlu müftülükleri görevlerinde bulunan Özkes, aktif kamu görevinden emekli olduktan sonra siyasete atılmış ve CHP’den 24. Dönem İstanbul Milletvekili ile Parti Meclisi (PM) üyesi olarak görev yapmıştır.

Dr. Cihangir İslam: Tıp doktoru olmasının yanı sıra köklü bir İslami aile geleneğinden gelen, İslam düşüncesi, insan hakları ve din-siyaset ilişkileri üzerine eserler veren, bir dönem CHP çatısı altında da siyaset yürüten parlamenterdir.

Prof. Dr. Yüksel Taşkın: Sosyoloji ve siyaset bilimi alanında kimlik siyaseti, muhafazakâr çevrelerle diyalog ve toplumsal barış ekseninde akademik çalışmalar yürüterek CHP’den milletvekili seçilen ve parti yönetiminde (Parti Meclisi) kritik görevler üstlenen bir akademisyendir.

Mehmet Celaledin (A.Ü. İlahiyat Fakültesi / Vaiz ve Müftü Muavini): Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunu olup, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çeşitli şehirlerde vaizlik ve müftü muavinliği yaptıktan sonra siyaset sahnesine katılmış ve parlamentoda yer almıştır.

Ahmet Şükrü Esmer: Medrese ve geleneksel ilimler altyapısının yanı sıra modern akademi ve gazetecilikle harmanlanmış, CHP listelerinden uzun yıllar milletvekilliği yapmış, entelektüel ve dini literatüre hâkim isimlerdendir.

Hafız Ahmet Hamdi Akseki (Diyanet İşleri Başkanlığı ve Meclis İrtibatları): Doğrudan milletvekili olmasa da, CHP’nin tek parti yönetimindeki hükümetleriyle (özellikle Milli Eğitim ve Dahiliye

Vekaletleri) yakın mesai yürütmüş; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 3. başkanı (1947-1951) olarak kurumun şekillenmesinde kilit rol oynamış en önemli cumhuriyet dönemi din alimlerindendir.

III. Erken Cumhuriyet Dönemi ve Sonrasında Gayrimüslim (Hristiyan ve Yahudi) Temsili

Cumhuriyet Halk Partisi, özellikle 1935 yılı genel seçimlerinde (V. Dönem) devrim niteliğinde bir adım atarak gayrimüslim vatandaşların mecliste temsil edilmesini sağlamıştır. Atatürk'ün bizzat kontenjan ayırmasıyla azınlık cemaatlerinin önde gelen isimleri CHP listelerinden milletvekili seçilmiştir:

Berç Türker Keresteciyan (Ermeni): Afyonkarahisar Milletvekili. Millî Mücadele yıllarında Hilal-i Ahmer (Kızılay) ikinci başkanı olarak Anadolu'ya ilaç ve silah kaçırılmasında kritik rol oynamış, Atatürk'ün güvenini kazanmış Ermeni kökenli Türk vatandaşdır.

Dr. Samuel Abravaya Marmaralı (Yahudi): Niğde Milletvekili. 1935 ve 1939'da iki kez seçilmiştir. Atatürk'ün de özel hekimliğini yapmış olan Abravaya Marmaralı, Yahudi cemaatinin saygın isimlerinden biri olarak CHP çatısı altında yasama faaliyetlerine katılmıştır.

Prof. Avram Galante (Bodrumlu, Yahudi): 1943'te CHP'den milletvekili seçilmiş, tek parti döneminde CHP listesinden meclise giren son Yahudi milletvekili olarak kaynaklarda yer almaktadır.

Nikola Taptas (Rum): Ankara Milletvekili. Tıp doktoru olan Taptas, Rum cemaatini temsilen mecliste görev almış ve sağlık politikalarında çalışmıştır.

İstamat Zihni Özdamar (Türk Ortodoks): Eskişehir Milletvekili. Millî Mücadele'ye destek veren Türk Ortodoks Patrikhanesi (Papa Eftim) çizgisinden gelen Özdamar, Hristiyan inancına sahip bir isim olarak partide yer bulmuştur.

Modern Dönem Temsili: Yakın geçmişte Selina Doğan (Ermeni kökenli, 26. ve 27. Dönem İstanbul Milletvekili) gibi isimler, partideki Hristiyan/Musevi kökenli vatandaşların siyasete katılımının günümüzdeki uzantılarından.

IV. Pozitivist, Seküler, Agnostik ve Ateist Kanat

CHP, sadece geleneksel veya tektanrılı inançları değil, dönemin aydınlanmacı felsefesini savunan seküler, pozitivist ve inançla mesafeli kesimleri de kurumsal ve ideolojik olarak bünyesinde barındırmıştır:

Özellikle tek parti dönemi ve sonrasında; Tevfik Fikret'in rasyonalist mirasından etkilenen, evrim teorisini ve pozitivist eğitimi entegre eden Millî Eğitim Bakanları (Hasan Ali Yücel dönemi tercüme faaliyetleri ve köy enstitüleri felsefesi) ile Mahmut Esat Bozkurt, Şükrü Kaya gibi hukuku ve devleti tamamen seküler/laik bir zemine oturtan ideologlar partinin taşıyıcı kolonları olmuştur.

1960'lar ve 1970'lerde "Ortanın Solu" hareketiyle birlikte Marksist literatürden, sosyalist veya materyalist felsefeden etkilenen, inançla mesafeli (ateist/agnostik) sol entelektüeller, yazarlar ve sendikacılar da parti meclislerinde ve milletvekili kadrolarında aktif olarak yer almışlardır.

V. Akademik ve Yerel Teşkilat Boyutu: İlahiyat, Din Sosyolojisi ve Kürsü Siyaseti

Sadece parlamenter düzeyde değil; CHP'nin parti meclislerinde, bilim kurullarında, il/ilçe yönetimlerinde ve danışma kurullarında aktif rol almış ilahiyat, din sosyolojisi, İslam felsefesi kürsülerinden pek çok

akademisyen ve yerel din hizmetleri kökenli aktör bulunmaktadır:

İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüsü Mezunu Yerel Aktörler: 1960'lı yıllardan itibaren İzmir, Adana, Samsun, Trabzon, Konya gibi illerde ilahiyat ve yüksek İslam enstitüsü mezunu olup CHP il ve ilçe teşkilatlarında yöneticilik yapmış, belediye meclis üyelikleri üstlenmiş çok sayıda yerel siyasetçi mevcuttur.

Bilim Kurulları ve Danışma Meclisleri: CHP'nin özellikle son yirmi yılda oluşturduğu ar-ge ve eğitim politikaları kurullarında; İslam hukuku, din eğitimi tarihi ve kelam alanlarında akademik kariyer yapmış, parti politikalarının şekillenmesine katkı sunmuş ilahiyatçı akademisyenler aktif olarak yer almıştır.

Kırsal ve Taşra Teşkilatlarında Vaaz/İrşat Kökenli Kadrolar: 1970'lerde "Ortanın Solu" hareketinde ve Ecevit'in genel başkanlığı döneminde, özellikle köy kooperatifleri ve kırsal kalkınma projelerinde vaaz ve irşat tecrübesi olan, halkla İslami dilde iletişim kurabilen kırsal kökenli ilahiyat mezunu pek çok isim partinin ilçe teşkilatlarında aktif görev almıştır.

Sonuç

Cumhuriyet Halk Partisi tarihi; dar, indirgemeci ve tektipli kabullerin aksine medrese ulemasından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk kurucu kadrolarına, cumhuriyet dönemi ilahiyat dekanlarından müftü kökenli milletvekillerine, vaizlikten gelen simgesel isimlerden kürsü profesörlerine, Ermeni ve Yahudi azınlık mebuslarından seküler/pozitivist ve ateist aydınlara kadar uzanan çok katmanlı ve zengin bir insan kaynağına sahiptir. Millî Mücadele'nin müftü mebuslarından Berç Türker Keresteciyan'a, Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk'ten Üsküdar Müftüsü İhsan Özkes'e uzanan bu kronolojik hat; CHP'nin tarihsel süreklilik, liyakat ve toplumsal barış ilkeleri doğrultusunda farklı inanç, köken ve felsefi görüşleri aynı çatı altında değerlendirebildiğinin en somut tarihsel kanıtıdır.

Dipnotlar

[1] Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt (1920-1950), Ankara: TBMM Basınevi, 2010, s. 145-148. (Birinci meclisteki müftü ve müderris mebusların resmi biyografi ve seçim mazbatalarına dair asli kayıtlar).

[2] 1935 Seçimlerinde azınlık temsilcilerinin TBMM'ye girmesi, Lozan Barış Antlaşması'nın azınlıklara tanıdığı hakların ötesinde, Atatürk'ün ulus-devlet inşasında tüm unsurları meclis çatısı altında toplama vizyonunun bir sonucudur. Bkz. Rıfat N. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 210.

[3] Bahaeddin İbn Şeddad veya İbnü'l-Esir gibi klasik tarihçilerin eserlerinde "devlet ve inanç" ilişkisi nesep ve ümmet üzerinden kurulurken, modern ulus-devlet modelinde (CHP örneğinde) bu ilişki "eşit vatandaşlık ve anayasal temsil" temelinde, farklı inançların (Müslim, Hristiyan, Musevi ve Seküler/Ateist) aynı parlamento çatısında hukukî bir düzenle birleştirilmesi şeklinde tezahür etmiştir.

[4] Berç Türker Keresteciyan'ın İstiklal Madalyası ve Millî Mücadele'deki lojistik destekleri hakkında ayrıntılı arşiv belgeleri için bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (ISH).

[5] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanının Mehmed Rıfat Börekçi olduğu, kurumun resmi kayıtları ve çok sayıda ikincil kaynakla teyit edilmiştir (bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı resmi biyografi kayıtları). Bölüm I'deki müftü/müderris mebus listesi, ikincil kaynaklardan biri olan Ankara Fetvası (16 Nisan 1920) imzacılarının il bazlı dökümüyle

(Aydınlık, “Milli mücadele döneminde İttihatçı bir din adamı: Rifat Börekçi”, 2018) karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada Abdullah Faik Efendi/Çopuroğlu (Adana), Mehmet Esat İleri, Ahmet Şükrü Yavuzylmaz, Mehmet Emin Erkut/Arkut (Aydın), Ali Rıza Özdarendel/ Özderende (Amasya) ve Hafız İbrahim Demiralay (Isparta) teyit edilmiş; Hafız Mehmed Şahin ve Hoca Abdullah Azmi Efendi’nin bölge atıfları bu karşılaştırmaya göre düzeltilmiştir. Metinde “[Teyit için bkz. dipnot 5]” ibaresiyle işaretlenen diğer maddelerin (Mehmet Vehbi Demirel, İbrahim Bedrettin Elmalı ve Bölüm I’deki bazı yerel müftü/mebus kayıtları) unvan, parti aidiyeti ve bölge detayları bu araştırmada kullanılan ikincil kaynaklarla henüz teyit edilememiştir; bu, söz konusu kişilerin var olmadığı ya da mebus olmadığı anlamına gelmez. Yayın öncesi listenin tamamının TBMM Albümü 1920-2010 (1. Cilt) ile birebir teyit edilmesi önemle önerilir.

Kaynakça

Birinci El Kaynaklar (Arşiv ve Zabıtlar):

TBMM Zabıt Cerideleri (I., II. ve V. Dönem Meclis Tutanakları).

TBMM Milletvekilleri Albümü (1920-2010), Cilt 1-4, TBMM Basınevi, Ankara, 2010.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Kurucu Başkanlar ve Merkez Teşkilatı Biyografileri.

İkinci El Kaynaklar (Araştırma ve İncelemeler):

Ahmad, Feroz. Modern Türkiye’nin Oluşumu. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995.

Bali, Rıfat N. Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945). İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Bali, Rıfat N. “Cumhuriyet Döneminde Azınlık Milletvekilleri”, Toplumsal Tarih, Haziran 2009.

Çakırbaş, Ali. Türkiye’de Gayrimüslim Milletvekilleri (1923-1964).

Eroğlu, Hamza. Türk İnkılap Tarihi. Ankara: Savaş Yayınları, 1990.

Koçak, Cemil. Tek Parti Döneminde Gayrimüslimler. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Tunaya, Tarık Zafer. Türkiye’de Siyasi Partiler. Cilt 3 (İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Halk Fırkası), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.